

Zondag 7 augustus 2022

De apocriefen (II)

Makkabeeën: Martelaars voor God?

Dorpskerk - Blaricum

Voorganger: ds. Jurjen Zeilstra

Inleiding

2 Makkabeeën is het tweede apocriefe boek dat deze zomer aan de orde komt. Hier wordt beschreven hoe de Joden zich in de hebben verzet tegen de Seleucidenvorsten in de 2^e eeuw v.Chr. In een gewelddadige tijd houden geloofshelden zich vast aan hun tradities, ook als dit een zekere marteldood betekent. Het vertrouwen dat God hen zou wreken en belonen was groot. Wat vinden wij hiervan? De Makkabeeënverhalen hebben veel invloed gehad op het Nieuwe Testament.

Schriftlezing Apocriefen: 2 Makkabeeën 6, 1-6 en 2 Makkabeeën 7: 1-2 en 9

Schriftlezing Brieven: Filippenzen 1, 20-26

Schriftlezing Evangelie: Matteüs 16, 21-28

Prediking

Gemeente van Christus,

het geloof in een hiernamaals is niet typisch voor het jodendom. Bijna nergens in het Oude Testament komt het aan de orde. Israël lijkt vooral te leven in het heden voor het aangezicht van God, in het hier en nu. Dat is genoeg en toch... Toch ontstaat er in de laatste eeuwen voor het begin van onze jaartelling in het jodendom een steeds sterkere overtuiging dat het einde van een mensenleven in deze wereld voor God het einde niet kan zijn. Mogelijk zijn er in deze tijd invloeden vanuit Egypte en vanuit de Griekse cultuur, waar gedetailleerde ideeën over onderwereld en dodenrijk en leven van helden bij de goden bestonden. Met name voor martelaren, mensen die stierven voor hun trouw aan God, begon men zich in deze tijd voor te stellen dat deze na hun dood door God als het ware zouden worden 'gerehabiliteerd'. Vaak wordt hieraan de idee verbonden dat God wraak neemt op hun vijanden. Maar dat op zichzelf komen we ook in de veel oudere psalmen al regelmatig tegen.¹ In Psalm 58, 11-12, bijvoorbeeld, lezen we:

Verheugd is de rechtvaardige als hij vergelding ziet, in het bloed van de wetteloze wast hij zijn voeten. Dan zegt men: 'De rechtvaardige wordt beloond, er is een God die recht doet op aarde.'

Er loopt een dunne lijn tussen martelaarschap en zelfmoord.² De Joodse strijders die zich verschanst hadden op het plateau van het paleiskasteel van Herodes, Massada bij de Dode Zee, zouden tijdens hun grote opstand tegen de Romeinen in 70 na Chr. collectief zelfmoord plegen, liever dan zich aan de Romeinen over te geven. We kennen het ook in onze eigen geschiedenis. Nabij Stavoren kun je bij een monumentje voor de fameuze Slag bij Warns in 1345 de uitspraak lezen van de Friese leider Grote Pier: 'Leaver dea as slaef', liever dood dan slaaf, wat zijn leuze geweest zou zijn in de strijd tegen de afschuwelijke Hollanders. Maar is een dergelijk martelaarschap wel verstandig? Is het verstandig dat Oekraïners in Marioepol zich liever doodvechten dan zich over te geven? Of kun je die vraag zo niet stellen? Generaal Moshe Dayan (1915-1981) liet in de moderne tijd de vaak piepjonge soldaten van bepaalde onderdelen van het Israëlijsche leger (Israeli Defence Force) de eed van dapperheid afleggen boven op het paleisfort Massada van Herodes bij de Dode Zee met de woorden: 'Massada shall not fall again!' Daar zijn wel kritische vragen bij gesteld. Is het je dood vechten wel zo moedig?³ Tegenwoordig wordt de eed van Massada in Israël niet meer afgenomen. Vechten voor je land is tot daaraantoe. Maar sterven voor een principe, wie is daar nog toe bereid? Iemand die de dood kiest omdat hij weigert een stukje varkensvlees te eten bijvoorbeeld, is of heel fanatiek of extreem stoïcijns als het om de waarde van zijn eigen leven gaat. Of, en dat is de derde mogelijkheid, hij ontwikkelt een idee waarin alles toch weer goed komt bij God. Het is een heel bepaalde vorm van martelaarschap die ook in de vroege kerk een rol speelt. Mijn hele geromantiseerde beeld van de vroegchristelijke martelaren stortte in toen ik in het eerste jaar van mijn geschiedenisstudie als 18-jarige las hoe fanatiek christenen zich in de 2^e eeuw

¹ Bijv. Psalmen 58; 69; 109; 137; 139, 19-24.

² Cf. Hooff, A.J.L. van, *Zelfdoding in de antieke wereld. Van autothanasia tot suicide*, Nijmegen 1990, 244-247.

³ Vgl. behandeling van de vraag 'Wat is moed/dapperheid?' Plato, Dialoog van Socrates met generaal Laches, 2.2. Plato, *Verzameld Werk*, I, vert. X. de Win, Kapellen/Baarn 1999, 479ff.

konden opdringen als martelaar aan een Romeinse gouverneur in Klein Azië.⁴ Zij leken naar de dood voor hun geloof te verlangen. Zij konden halsstarrig weigeren een teken van loyaliteit af te geven, al was het slechts het offeren van een graankorrel aan de keizer.

Hoe dan ook, wij vergeten het wel eens, maar het is in de sfeer van het martelaarschap dat in het Jodendom het geloof in de fysieke opstanding en in het eeuwig leven steeds belangrijker zijn geworden. Centraal staat het geloof dat God de martelaars zou wreken. Martelaars hebben er heilig in geloofd dat degenen die zich aan Gods geboden hielden, ook toen hun leven gevaar liep, eeuwig zouden leven voor Gods aangezicht.

In het tweede boek Makkabeeën, dat dus stamt uit de tweede eeuw v.Chr., worden deze overtuigingen breed uitgewerkt. Met name in hoofdstuk 7. Daar is sprake van een moeder met zeven zonen, die vanwege hun weigering varkensvlees te eten, stuk voor stuk, de een na de ander voor haar ogen, worden doodgemarteld. Wie het wil kan het nalezen. We hebben in de schriftlezingen de meest gruwelijke details weggelaten. Deze jongens en hun moeder sterven tenslotte alle in vol vertrouwen op God en het eeuwige leven. Dit wordt het duidelijkst verwoord door de tweede zoon in zijn laatste woorden tot de heidense koning:

U beneemt ons nu wel het tegenwoordige leven, maar de koning van de wereld zal ons na onze dood tot een nieuw, eeuwig leven opwekken, omdat we omwille van zijn voorschriften gestorven zijn.⁵

Zo getuigen zij alle zeven, en hun moeder als achtste, van vrome wetsbetrachting en hun Godsvertrouwen. Zij zijn de acht vlammen van de kandelaar van Chanoea.

In de tijd van Jezus, een kleine 200 jaar later, was de overtuiging dat God na afloop van het mensenleven op aarde beloont en straft, in Joodse kringen breed tot ontwikkeling gekomen. Met name de Farizeeën hechtten hieraan. Maar andere groepen, zoals de Sadduceeën, geloofden er niet in. Heftige discussies waren het gevolg. Wij komen ze tegen in de evangeliën.⁶ Wij zijn het niet zo gewend daarop te letten, maar Jezus staat in dit opzicht dichtbij de Farizeeën en samen met hen tegenover de Sadduceeën. Maar het geloof in een leven voorbij de dood lijkt voor Jezus veel meer een diep vertrouwen te zijn, dan een zekerheid die je als het ware als je gelijk kunt afdwingen of bewijzen. De weg van God gaan, betekende voor Jezus niet wijken, ook al komt de dood op je weg. Jezus geloofde vast dat hij zo zijn leven zou vinden in het licht van God zijn Vader. Het is door zijn volgelingen dat zijn eigen gewelddadige dood, opstanding en hemelvaart, systematisch zullen worden uitgewerkt. Dat gebeurt nergens door Jezus zelf.

Als mensen vandaag moeite hebben om te geloven in een leven na de dood, zijn deze gedachten voor mijn gevoel al heel relativerend. Niemand van ons heeft kennis, ik bedoel onweerlegbare informatie over het hiernamaals of een leven na de dood. Mij helpt het om dat nuchter vast te stellen. Vervolgens voel ik mij vrij, maar ook geroepen, om gestorven mensen toe te vertrouwen aan Gods eeuwige barmhartigheid. Dat is geen overstatement. Dat is

⁴ Vgl. de brieven aan keizer Trajanus (53-117 na Chr.) waarin stadhouder Plinius zich beklagt over fanatieke christenen die, ondanks redelijkheid van de Romeinse overheid, de martelaarsdood blijven zoeken door hun weigering de keizer te vereren. Walsh, P.G.(transl.), *Pliny the Younger. Complete Letters*, Book X, 96-97, Oxford 2006, 278-279. Cf. G.E.M. de Ste. Croix, 'Why were the Early Christians Persecuted?' in: Finley, M.I., *Studies in Ancient Society*, 210-249, i.z. 237: 'pathological yearning for martyrdom'.

⁵ 2 Makkabeeën 7,9.

⁶ Cf. Matteüs 22,23.

oprechte navolging van Christus. Juist dit in alle bescheidenheid te doen, betekent afzien van het zelf als mens te willen oordelen over het leven van een ander mens. Het betekent ook dat je naar het leven van een mens wilt kijken als een eenheid in al z'n reliëf, als een kostbaar en voltooid geheel behorend bij Gods goede schepping. In Gods Koninkrijk is er geen grens tussen levenden en doden.

Van de apostel Paulus zijn de woorden die vaak worden uitgesproken bij een open graf. Paulus schrijft aan de gemeente van Rome:

...niemand van ons leeft voor zichzelf,
en niemand sterft voor zichzelf;
want als wij leven, het is voor de Here,
en als wij sterven, het is voor de Here.
Hetzij wij dan leven, hetzij wij sterven,
wij zijn des Heren.⁷

Dit zijn prachtige, troostrijke woorden, ook al is de context waarin wij ze uitspreken, gelukkig, doorgaans niet die van een dood ten gevolge van geweld of geloofsvervolging. Toch bestaat die context vandaag wel degelijk en is zelfs heel actueel, nu bijvoorbeeld in Oekraïne, of in allerlei landen in het Midden Oosten en Noord Afrika, waar het heel normaal is dat de omwille van je geloof wordt vervolgd. In een dergelijke situatie klinken woorden over leven en dood voor Gods aangezicht natuurlijk veel indringender dan bij ons. Maar dat maakt een beroep op de hemel niet minder heftig.

In alle eerlijkheid stel ik vast dat de wijze waarop het er destijds bij de Makkabeeën in de 2^e eeuw v.Chr. aan toeging, wel heel erg fanatiek was. Dat moet te maken hebben met de felheid van de strijd. Als de Makkabeeënstrijders al martelaars waren, die stierven omwille van hun geloof, geweldloos waren ze zelf ook niet. Het komt gelukkig de laatste jaren minder voor, maar ook tegenwoordig nog kun je je verbazen over zelfmoordcommando's die, volledig overtuigd door Allah beloond te zullen worden, met bommen op hun lichaam geboden hun zelfmoordaanslagen plegen terwijl zij roepen 'Allah Akbar!', 'God is groot!'. Dit is in mijn beleving goddeloze gelijkhebbij. Nooit zou een beroep op de hemel mogen leiden tot zulke daden op aarde. Maar wat is het vaak gebeurd! Ik kan begrijpen dat er mensen zijn die zeggen: Laat maar zitten dat hele beroep op God. Laten we niet langer spreken over God. Dat geeft alleen maar voedsel aan radicalisering. Zelf zou ik dat nooit zo zeggen. Maar ik pleit er wel voor menselijk geweld nooit met een beroep op God te legitimeren.

De Makkabeeënboeken zijn daar niet vrij van. Misschien zijn ze daarom, ook door de Joden zelf niet als deel uitmakend van de eigenlijke heilige boeken van de Thora erkend. Maar u weet het en ik weet het dat er binnen de canon van de bijbel nog heel wat andere hoofdstukken en boeken zijn waarin religieus gemotiveerd geweld wel degelijk wordt goedgekeurd of zelfs verheerlijkt. Dat geeft te denken. Geen doorgegeven Godsopenbaring staat los van mensentaal en -cultuur. Dat geldt voor de bijbel, dat geldt voor de koran en alle andere heilige boeken. Wie een hond wil slaan vindt licht een stok.

De twee apocriefe boeken 1 en 2 Makkabeeën zijn overigens onderling heel verschillend.⁸ Terwijl het eerste boek meer een heldenverhaal is met de leider van de opstand, Judas Maccabaeus, als hoofdpersoon, gaat het tweede veel meer over diepere religieuze motieven.

⁷ Romeinen 14, 7 en 8 (vertaling NBG 1951).

⁸ Er zijn ook nog 3 en 4 Makkabeeën. Zie ook: Flavius Josephus, *De Oude Geschiedenis van de Joden*, XII-XIII.

Er zijn duidelijk verschillende auteurs aan het werk.⁹ De doelgroep voor wie de boeken zijn geschreven bestond waarschijnlijk uit Joden die in Egypte woonden aan het eind van de 2^e eeuw v.Chr. Het onderwerp is het dramatisch verlopen verzet van de Joden te Jeruzalem tegen vreemde overheersers. Dit wordt wel pathetische of tragische geschiedschrijving genoemd. Het was heel populair in de Griekstalige wereld in de eeuwen rond het begin van onze jaartelling. Zulke boeken gaan er ook over de strijd tussen Oekraïne en Rusland worden geschreven.

De historische achtergrond van Makkabeeën is dat de generaals van Alexander de Grote na zijn dood in 323 v.Chr. landjepik zijn gaan spelen met het Midden Oosten. Het enorme Alexanderrijk, dat zich uitstreckte van Macedonië tot India en van de Kaukasus tot diep in Egypte, viel, na enkele oorlogen, in vier grote stukken uiteen. De overgebleven opvolgers van Alexander, de zogenaamde diadochen, probeerden nu elk in hun eigen gebied een dynastie te vestigen aan het hoofd van wat wel de Hellenistische staten worden genoemd. Dat zijn dus gebieden in het Midden Oosten met van oorsprong eigen culturen die bewust door de besturende bovenlaag werd versmolten met de Griekse cultuur. Deze politiek van helleniseren was bedoeld om de nieuwe rijken stabiliteit te verlenen. Dit leverde dus in iedere staat weer een ander mengsel op van autochtone Oosterse en Griekse invloeden. Dit noemen we Hellenisme. In het geval van Egypte, dat door de familie van Ptolemaeus werd bestuurd, ging dat redelijk goed. Seleucus had het moeilijker. Hij was de grondlegger van het zogenaamde Seleucidenvolk, waarvan behalve Perzië, onder andere het huidige Irak en Syrië deel hebben uitgemaakt.

De landstreek Judea rondom Jeruzalem werd aanvankelijk door de Egyptische Ptolemaeën ingepalmd. Maar rond 200 v.Chr. valt Palestina, na dus een eeuw onder de Egyptische opvolgers van Alexander te zijn geweest, in handen van de Seleuciden. Ondertussen is Rome in opkomst en in 190 v.Chr. lijden de Seleuciden op hun beurt een gevoelige nederlaag. Het is en blijft allemaal opgaan blinken en verzinken in het Midden Oosten. Dat was toen niet anders dan nu. En alles gaat met veel geweld gepaard. Waar hebben we dat eerder gehoord?

Judea zelf is maar klein, maar blijkt een buitengewoon lastig te besturen gebiedje voor de Seleuciden. Sommige Joden gaan in het verzet. Anderen gaan juist met de Seleuciden collaboreren. Steeds spitst de strijd zich toe op de positie van de hogepriester en de betekenis van de tempel te Jeruzalem. De buitenlandse heersers begrijpen niets van de vele interne Joodse conflicten en leefregels. Waar andere volken redelijk soepel meebuigen in het helleniseren, hebben veel Joden een heel exclusieve opvatting van hun godsdienst. Zij zijn helemaal niet soepel. Zij hechten enorm aan hun eigen tradities. En, heel oncomfortabel, zij geloven dat hun god de verering van andere goden uitsluit. De meeste Joden zijn niet pragmatisch, maar heel principieel. Dat botst geweldig met de politiek van het helleniseren. Het loopt er op uit dat de Seleucidische vorst Jeruzalem tenslotte onder dwang hervormt tot een Hellenistische stadsstaat genaamd *Polis Antiochus in Jerusalem* (2 Makk. 4,9). Er komt een Hogepriester aan de macht, Menelaus genaamd, maar dit is een zetbaas van de Seleuciden. Hij is bij veel Joden gehaat. Het is tegelijk een tijd van enorm politiek gekonkel tussen allerlei verschillende Joodse facties. Maar het wordt nog veel erger!

Kort na 170 v.Chr. schaft de Seleucidenkoning Antiochus IV Epiphanes (175-164 v.Chr.), die zichzelf als een soort godsverschijning ziet, de Joodse godsdienst eenvoudigweg af. De Joodse wetgeving, de sabbath, besnijdenis en de offerdienst worden verboden. Joden worden

⁹ Achter 2 Makkabeeën ligt waarschijnlijk een langere oorspronkelijke tekst die verloren is gegaan.

gedwongen varkensvlees te eten. In de heilige stad Jeruzalem worden Griekse sportevenementen georganiseerd, waarbij naakt moet worden gesport. Dergelijke spelen zijn aan de Griekse goden gewijd, voor vrome Joden een gruwel. Antiochus bestaast het in 168 v.Chr. in de tempel van Jeruzalem een altaar voor Baäl-Zeus te laten plaatsen.

Het gevolg is de grote Joodse opstand onder leiding van Judas de Hasmoneeër, bijgenaamd de Makkabeeër, wat strijdhamer betekent. Judas was dus letterlijk ‘de Man met de Hamer’.¹⁰ Makkabeeën zijn ‘hamermannen’, helden, stoere jongens dus. De voetbalclub van Tell Aviv heet Maccabi Tell Aviv. Er worden voor sportieve Joden uit de hele wereld tegenwoordig de zogenaamde Makkabeeën Spelen georganiseerd, en natuurlijk is er in Israël het heerlijke Maccabee bier. Wie op reis in Israël heeft het niet gedronken?

Het verloop van de Joodse opstand tegen de Seleuciden was zeer gewelddadig. Duizenden aan beide zijden vinden de dood, ook Judas Maccabaeus zelf. Maar tenslotte is de Joodse strijd succesvol. Van 142 tot 63 v.Chr., wanneer de Romeinen komen en uiteindelijk korte metten maken met iedereen in de regio, was het kleine Judea een onafhankelijk staatje onder het Hasmonese koningshuis. Het lag in deze periode precies tussen de invloedssferen van twee grote rijken in. Maar dat waren twee rijken die voorlopig even genoeg hadden aan zichzelf.

De zeer wrede religieuze onderdrukking van de Joden door Antiochus Epiphanes is berucht en uitzonderlijk in deze tijd. Als hij op deze wijze zijn rijk geforceerd wilde verenigen, heeft het in het geval van de Joden averechts gewerkt.¹¹ De agressie waarmee Antiochus de Joden tegen de haren instreek heeft een enorme chaos opgeroepen. In zijn onverdraagzaamheid handelde de koning eigenlijk heel on-hellenistisch. Het doel van hellenisering was immers meer stabiliteit. Was de koning misschien gek geworden? En waarom dan alleen de Joden zo wreed onderdrukt? Je gaat aan de redeloze Jodenhaat van een Hitler denken, die met zijn systematische vernietiging van de Joden zijn eigen oorlogsdoelen in gevaar bracht.

Wonderlijk genoeg waren het niet de Joden, maar vooral de christenen in de Middeleeuwen die de grootste bewonderaars werden van de Makkabeeën als strijders tegen de ongelovigen. Joden konden zich de onverzoenlijke houding van de Makkabeeën in het christelijk Middeleeuwse Europa absoluut niet permitteren. Maar de kruisridders namen de Makkabeeën graag tot voorbeeld, helaas, ook in die zin dat ze erg wreed konden zijn en vaak kwaad met kwaad vergolden. Er ontstond onder de kruisvaarders in het Heilige Land een levendige handel in relikwieën en memorabilia die in verband gebracht werden met de grote Makkabeeënliders, als Judas Makkabeüs en zijn broers.

Voor de Joden bleef vooral het ‘lichtjesfeest’ Chanoeka. Dat is het grote Joodse feest aan de Makkabeeëntijd verbonden. Met dit feest, qua sfeer een beetje te vergelijken met het christelijke kerstfeest, vierten de Joden dat de tempel werd gezuiverd van heidense smetten en, schitterend verlicht opnieuw aan God kon worden gewijd. Het spel dat hierbij hoort, wordt door kinderen gespeeld met een tolletje, een *dreidel*, en rozijnen.¹² Ik vind het mooi dat het

¹⁰ Mattathias vermoordde de Seleucidische officier die in zijn dorp Modin in Judea heidense rithen kwam introduceren. Dit was de directe aanleiding voor een guerrillaoorlog (166 v.Chr.). Kort daarop stierf Mattathias en zijn zoon Judas en zijn vier broers zetten de strijd voort. Handhaving van de Thora stond hoog in het vaandel. Het was een strijd, niet alleen tussen Joden en Seleuciden, maar ook onderling tussen gehelleniseerde (adellijke) Joden enerzijds en de strenggelovige Makkabeeën en hun medestanders anderzijds.

¹¹ Gaat het in Daniël 11, 36-37 over deze koning?

¹² Cf. Johannes 10,22. Bij het feest van Chanoeka hoort ook de ‘dreidel’, de Joodse tol. Het spelletje is in de Middeleeuwen afgeleid van een Duits spel, maar volgens de Joodse traditie werd het gespeeld door kinderen in de grotten waar zij zich schuilhielden voor de Seleuciden. Als de soldaten er aan kwamen, zei de rabbi dat ze hun

element van het spel hier belangrijker is geworden dan het geweld. Ik hoop dit voor ieder geloof.

Misschien vindt u het vreemd om vanuit de historische context van ontstaan naar de ontwikkeling van godsdienstige ideeën te kijken. Ik vind het belangrijk omdat juist zo een heel onnodig discussieveld kan worden overgeslagen als het gaat om het leven na de dood. De context waarin wij kijken naar het einde van het leven is een heel andere dan die waarin de bijbel geschreven is. Er mag vandaag eenvoudigweg vertrouwen zijn. Een mens is kostbaar en dierbaar, ook wanneer het lichaam sterft. Over een leven na de dood hebben wij stervelingen geen kennis. Een welles-niets discussie is zinloos. Wij hoeven ons dus niet te schamen als wij er vanuit ons verstand niets over kunnen zeggen. Ik weet dat er ook in onze kerk velen zijn die het vastomlijnde idee van een leven na de dood niet meer aanspreekt. Ik weet ook dat er velen zijn voor wie het een buitengewoon kostbaar vertrouwen is eens thuis te komen in Gods eeuwige barmhartigheid. Ook dat spreekt mij aan en raakt mij diep in het hart. Wij mogen ons vrij voelen er in te geloven met ons wezen, er van te dromen, en ernaar te verlangen thuis te zijn bij God. Wij mogen zingen en liefhebben tot voorbij de dood en wij mogen onze gestorvenen in alle eenvoud blijven toevertrouwen aan de onmetelijke barmhartigheid van een liefdevol God.

Amen.

Uitzending en zegen

Als jullie vanhier gaan,

ga als gezegende mensen.

Het is niet het antwoord op alle vragen,

waardoor je kunt geloven in de liefde van God.

Maar in de Naam van God benoemen wij een verbondenheid die het leven draagt en koestert ook wanneer het afbreekt voor ons oog. Dat zullen we blijven doen, want zo stelt onze Schepper ons elkaar tot zegen.

De genade van Jezus Christus,

de liefde van God,

de gemeenschap van de heilige Geest is met jullie allemaal.

Afbeelding: Kandelaar Chanoeka met de acht plus een armen, het lichtjesfeest verbonden met het verhaal van de nieuwe inwijding van de tempel na de strijd van de Makkabeën.

Thorarollen moesten verbergen en met hun dreidels gaan spelen. Het spel wordt vaak met rozijntjes gespeeld. Ieder begint met 10-15 rozijntjes. Ieder legt iedere spelronde een rozijn in in de pot, waarbij n (Nichts) betekent nietsdoen, g (Ganz) betekent alles krijgen, h (Halb) betekent de helft krijgen en s (Stell ein) een rozijn extra inleggen. Wie geen rozijnen meer heeft is uit, maar kan nog proberen te lenen van anderen. Opmerkelijk: Dante, *De goddelijke komedie*, Paradiso, Canto 18-40, schrijft over Judas Maccabaeus: 'Ook zag ik Judas Maccabaeus gaan, / Al wervelend: geluk leek hem te sturen / En was de zweep die deze tol mocht slaan.' Dante Alighieri, *De goddelijke komedie*, Vert. I. Cialona en P. Verstegen, Amsterdam 2001, 632.